

**ЕТИЧЕН ПОГЛЕД ВЪРХУ ДЕМОГРАФСКИТЕ
ПРОБЛЕМИ**

ПЕНКА НАЙДЕНОВА, ГЕНОВЕВА МИХОВА

Център за демографски изследвания и обучение

g.mihova@abv.bg; penka.naydenova@abv.bg

**ETHICAL GLANCE ON DEMOGRAPHIC PROCESSES AND
PROBLEMS**

PENKA NAYDENOVA, GENOVEVA MIHOVA

Center for demographic studies and education

Abstract

Making mention about continual development of ethic science and paramount people satisfaction of the truth, the article is dedicated to objectivity and reliability in interpretations of the demographic processes and problems. This is of the first importance for studding and making policy regarding the global population growth, accelerated abnormally during the XX-th century and continuing its high rate up to day considering that its final step is to be towards the end of the XXI century like the time of demographic transition end. This in against the truth is related with a lack of reliable projections of future population evolution and a new transition and its socio-political use by the develop and the developing countries. Another example concerning our country is about a real estimation of the birth-death balance and to the place, and role of aging and its long-term perspective. Having in mind for numerous demographic erroneous indicators here is stress on the needs of adequate population and demographic policy.

Key words: ethic, objective truth, population policy, demographic perspectives

Встъпление

Етичният поглед върху множество явления и процеси на нашата планета, и не само демографските в исторически, ситуационен или перспективен план е колкото сложен, толкова и отговорен. Той може да е ограничен като личностно или обществено отношение, но винаги се свързва с възприемането, съобразяването и възползването от условията на демографското развитие, изразено в параметрите на естествения и механичния прираст на населението в определено място и време. Кой е най-важният акцент на това развитие и доколко истински се представя от науката и управленските позиции – това е предмет на настоящия доклад, ограничен само до няколко примера със съвременно значение.

Демографски проблеми в глобален мащаб

Един важен и всеобщ такъв въпрос е този за глобалния (световния) демографски растеж. За него също са свойствени статистическите оценки за естествения прираст на съвкупностите от население като разлика между броя на живородените и на умрелите или на раждаемостта и смъртността (т.е. броят им на 1 000 или на 100 души от определена съвкупност население, както е в международната статистика). Вторият компонент, който се отнася за движението и разместването на населението по териториални отграничения (райони, държави, селища, местности) т.е. за миграцията, броя на емигриралите и имигриралите или техният относителен дял и миграционен прираст все още е неизползваем на планетарно равнище, макар да запълва историята на човечеството през всички векове.

Установено е, дори при наличието на разлики в оценките на отделни организации и изследователи, че в началото на новата ера населението на планетата Земя е около 250-350 млн, пред прага на XX в. – не повече от 1.8 млрд, в 1950 г. – 2.5 млрд и понастоящем 7.4 млрд, при очакване да достигне 9-11 млрд към 2100 г. За скоростта на прираста, превърнал се в експоненциален, може да се съди по елементарните индекси и относителни числа. В глобален мащаб относително прирастът спада малко през XXI в. спрямо този през XX в., но повъзрастовите структурни промени съдействат поддържането на висок прираст, надрастващ 80-те млн годишно през XX в. Средата на този век е времето на т.н. демографска експлозия, когато двата основни типа страни – развити и развиващи се промениха местата си по темп на прираста в демографската карта на света.

Макар и условно първите, принадлежащи към района Север, по отбелязаната среда на миналия век реализираха средно 0.6% годишен прираст на населението, а районът Юг на развиващите се страни се отърсваше от нулевия прираст (колкото родени-толкова умрели) и към 60-те и 70-те години достигна прираст 2.2%. Населението растеше при запазена традиционна плодовитост (5-6 деца на жена във фертилна (плодовита) възраст и удивително бърз спад на смъртността. Младото поколение до 16-18 г. достига дори повече от 40% в броя на населението и увеличава естествения прираст дори при спад на фертилността (2-3 деца). Прояви се своеобразен демографски преход, който бавно се променя по посока на съотношението ниска раждаемост и ниска смъртност, достигано в Европа в различните държави през последните 2-3 века.

Истината за демографския преход и съдбата на планетата при перспективата населението да расте до 12 млрд е неясна, както и за човечеството, ако и навсякъде старее. Известна е позицията през 70-те години на Римския клуб (от 30 световни учени като Дж. Форестър, А., А. Печеи, Медоуз, Кинг), призоваващи към развитие с нулев икономически растеж и икономия на ресурси в полза на бъдещото поколение. Както и критиката на тази позиция на учени от университета в Съсекс като малтусианска. Превисаващо броя на миналото младо поколение, това бъдещо поколение, вече съществуващо със свои поглед и действащо като възрастно (и неговите наследници) не проявяват тревожен интерес към икономията на ресурси. Стремелът на всички развити страни включително от Европа и от ЕС е към повишаване на икономическия растеж, раждаемостта и естествения прираст при нарастваща продължителност на живота. За растежа на БВП, характеризиращ просперитета (като доход) на икономиката, най-развитите страни откриха ново решение. То е в настаняване на собствени производства в развиващите се страни с евтини суровини и работна сила, а не извличане на ресурси от тях.

Остава и силата на преразпределителния процес, чрез който производствените придобивки и използването им остават под властта на главните развити страни. Почти всички, белязани от историята като колонизаторски страни, твърдо са подпомагани от създадената от тях и за тях световна финансова система.

Обективната истина се очерта като висок темп на демографски и икономически растеж – първият принадлежащ на района Юг (с известна промяна в държавната структура), а вторият – на всички

държави. Статистическият израз на това развитие прикрива факта за истинското съдържание и механизъм на притежанието на дохода (БВП вместо БНП) и на абсолютната величина на растежа. При ниска базова основа (стойност на БВП) прирастът (и малък) е изразен като висок темп, т.е. високо процентно нарастване за определено време, спрямо предходното – най-често година, даже при темп под 1% при висока основа обаче (примерно на САЩ, в млрд) все стига до нови милиарди. Преразпределителните данни изглеждат променени, но с еднакво направление. Населението на развитите страни числено спада, а БВП като стойност расте, докато за останалите страни населението по брой и дял в световното расте при нисък дял на БВП в световния. Икономическото им равнище (БВП на човек) остава все така ниско и още по-отдалечено от Севера (15 пъти по-ниско при по-висок темп на растежа от 1950 г. насам – 4.3% срещу 3.3% и дял в БВП, нараснал от 14% на 22% при участие в световното население от 33% на 78% или над 5 млрд от сегашните 7.4 млрд). Това явление беше прозряно и от изследователи, и от държавни дейци, и от международни организации. На първо място ООН се зае със задачата да уравни се процеса. На мнозина не е известно, че в обръщението си към гражданите на Третия свят преди петдесетина години се казва, че ако спестяват например, лишавайки се от вечеря, страните им ще натрупват висока стойност на БВП. Не се разкрива обаче съставът на показателя и отдалечаването му от националния доход. Вторият признак на загриженост за този свят е в парадигмата за подпомагане на развитието му чрез ежегодно отделяне на 0.5% от БВП, принадлежащ на развитите страни, за развиващите се.

Модификациите на помощта в проекти, консултации на западни експерти и играта на зависимост чрез краткосрочни кредити остават зад завесата за загриженост и реабилитация за причинените щети през вековете на разцвет на метрополиите и роботърговията. Истината за света на развиващите се страни, разделени на три категории според недоразвитието остава необсъждана. А Третият свят, с подбудите за независимост и тлеенето на междуетнически разпри под въздействието на силния свят, понася военно-политически и властово-икономически пожари на една или друга точка на земите на дедите, които по закон божи бяха общи и непродаваеми.

Силният свят въведе нова и решаваща идея за намаляване на раждаемостта чрез образованието и заетостта в платен труд. Две поколения от първите проекти в Третия свят имат нараснал дял млади хора с основно, средно и дори висше образование. Децата имат свои училища и множество университети. И тук идва сблъсъкът с незаемостта на дошлите и родените в града и останалите в примитивното земеделие – с липсата на паричен доход. Раждаемостта спадна с 1-3 пункта на хиляда души, но броят на раждащите и родените е по-голям. Поради младата структура и по-висока образованост на майките спадна знаменателно и детската смъртност. Знаещи повече, улеснени от съвременните комуникационни средства и способни за квалифициран труд, съветвани да имат по-малко деца, за да имат по-добър живот (парадигма на ООН и слоган (девиз) на проектите) оцениха и нещо друго. А именно, че по-добрият живот е по посока на страните, които забравиха за обещаните 0.5% от БВП. Така при съвременните обстоятелства (глобална финансово-икономическа криза, военни точки, безработица, глад и природни бедствия)

миграционните потоци нараснаха през последните години до степен на миграционен натиск от развиващите се народи. Спорещите в Европа държави как да се оградят и спасят от него ни веднъж не размениха мисли за отговорностите си при спомен за натиска върху народите от Третия свят. От предците им, потомците на развитите страни са забогатели, наследили богатството и добрия си живот сега дори се отказват от деца. Зад загрижеността от натиска истината се прикрива. Нашата страна споделя парадигмата за натиска – също. Той се изявява като проява на колебанията в растежа и то дори научно доказана, но без причинността и историческата отговорност на развития свят. Към страната ни емигриращите потоци се отнасят като към преходна по пътя им към богатите страни. С цялата си образование, информираност и стремеж към по-добър живот, приемащата страна е третирана от тези емигранти като населена с бедни и недоразвити хора. Въпросът е каква е и как неволно или съзнателно истината се прикрива и пред заплахата от какво.

Един от проблемите на България

Нека накратко погледнем и към демографското остаряване на България и на истинската му характеристика, припокрита от тревогата ни за демографската криза.

Известно е, че България е една от десетте страни в Европа, които отбелязват най-висока степен на остаряване (близо 23% население на 65 и повече години през 2018 г.) при население възлизащо под 7 млн в сравнение с предходните годишни оценки. Остаряването у нас започва по-рано, отколкото се развива в другите европейски страни, достигачи вече нашето равнище. Не се изтъква

или не се знае, че еднаквостта стига до тук, а това означава, че се налагат специализирани политики за посрещането на този процес. Вярно е, че населението над 65 години вече заема почти $\frac{1}{4}$ от общия брой, но неговото доживяване е по-кратко спрямо средноевропейското. Средната продължителност на живота е по-кратка с 8-10 години, като е надвишаваща с повече от 7 години сред жените спрямо мъжете. Смъртността ни е далече по-висока, до 80% от участието на възрастните и съответно по-висока сред мъжете (включително и сред младите). Масово засилената смъртност сред жените е между 75-80 г. Възрастните на 80 и повече години са не повече от 350 хил., изравнени почти по пол и средна възраст на умирање 87 години. Контрастиращо с европейските данни в по-голяма степен е, че тези възрастни и по-кратко живеещи родители и прадеди доживяват не само бедни и морално ощетени. Те са тежко боледуващи и далече от парадигмата на ЕС за стареене в добро здраве и учене през целия живот.

В това отношение са ощетени повече жените, те са по-болни и бедстващи в края на живота си, натоварени с грижи за мъжете си, оставащи сами при по-ранната им смъртност. Те са с най-ниски пенсии от трудовия си живот с многото домашни и родителски задължения. Получи се така в последните месеци, че джендърният проблем не само остава неизвестен за хората в неговия социален смисъл и европейска реализация, но и че е съдържателно изопачен от медиите. Изопачения в проблемите за раждаемостта не са липсващи, оценките за емиграцията не подобряват политиките за задържане на младия контингент и спада на отрицателния прираст на населението.

Послания от етично естество към политиката за населението

Етичен поглед е необходим и към политиката за населението както от гледна точка на обществените реакции относно съвременните демографски тенденции, така и спрямо промените в нагласите и поведението на хората в репродуктивна възраст, непосредствени участници в демографските процеси.

Един от въпросите, подлежащ на разискване, е този за стимулите в демографската политика в подкрепа на младите семейства и децата и до кого те достигат. От позициите на ограничените средства за демографско възпроизводство и по силата на следвания неолиберален модел, по време на прехода окончателно се скъса с практиката всяко дете да получава семейни надбавки, диференцирани единствено в зависимост от поредността на децата. Възприетият праг за месечен доход на член на семейство (сега 350 лв.), лимитиращ правото да бъдеш подпомаган с детски надбавки, концентрира тези средства в семейства, живеещи около или на прага на бедността. Фактически държавната подкрепа отива само там, където има риск от маргинализация или където тя вече е реалност. От нея са лишени не само заможните семейства, но и тези които оцеляват с цената на големи затруднения. Защото споменатият праг е два пъти по-нисък от размера на дохода, необходим да покрие разходите за една нормална издръжка на член на семейството, изчислен по метода на потребителската кошница. Ако вземем за водещ образователния признак, излиза че колкото по-висок е образователният ценз, толкова по-малък е шанса да се докоснеш до държавна подкрепа. Известно е, че в семейства с образовани родители обикновено има малко на брой

деца, (да не кажем не повече от едно), поради което те не достигат критерия за получаване на детски надбавки. В същото време в стратегическите документи за насоките на демографското развитие на страната се залага на повишаване на качествените показатели на идващите поколения [Актуализирана стратегия..., 2012]. В случая принципът на разпределение на средствата влиза в пълно противоречие с визирания приоритет за постигане на по-добро качество на демографския растеж. На практика този принцип подпомага възпроизводството на поколения с незадоволителни качествени показатели и гарантира възпроизвеждането на бедността като начин и стил на живот. Той е уязвим и от гледна точка на равния достъп до държавна подкрепа на младите семейства, от чиято възпроизводствена функция зависи демографското бъдеще на България.

По понятни съображения по етнически признак подобни разчети не се правят, а водещ е признакът социално положение. Това позволява да се завоалира друг един факт, че основната народност в страната – българската, остава извън полезрението на демографската политика. Този парадокс – да бъде почти напълно изключен българският етнос като обект на подпомагане при отглеждането на потомците му, трудно може да бъде обяснен, а още повече – да бъде приет за нещо нормално като следствие от подобна политика. Това поне обяснява една от причините, поради които младото поколение българи така масово потърси липсващата у нас подкрепа в други страни. Ние сме неголяма по територия и население страна. Историческата ни съдба достатъчно ни е ошетила от тази гледна точка. Вече три десетилетия понасяме последствията от отрицателния

демографски прираст. Миграционните процеси допълват загубата на човешки ресурси от естествения прираст (разликата между живородените и умрелите). В сравнение с другите етнически общности, само фертилният контингент на българската народност (жените на възраст от 15 до 49 г.) намалява, и то драстично – с половин милион между предходните две преброявания на населението през 2001 и 2011 г. [Преброяване..., 2001, 2011 г.]. Не е морално да оставаме безразлични пред тези факти и да не търсим изход от тях.

Друг проблем се очертава във връзка с издръжката на лицата в неактивна възраст и особено в случаите, когато те са в зависимо състояние. Да вземем за пример децата, чиято възрастова група намалява и по относителен дял е около 14% от общия брой на населението на България. Става дума не само за промените в представите на традиционните и новите модели на семейство за идеалния и желания брой деца, които бележат чувствително намаление. Тези промени настъпват под влияние на съвременните ценностни ориентации и приоритети на младите хора, както и на преценките им относно други фактори. Към тези фактори се причисляват отражението на семейния статус и родителството върху заетостта, професионалното израстване, мобилността, личната свобода. От съществено значение са обективното състояние и индивидуалните преценки за материалните и финансови възможности, свързани с издръжката на децата. В този план един недостатъчно познат проблем е този за нарастването на относителният брой на хората, които се ориентират към съзнателно бездетство. Има страни, като например Австрия, където процентът им вече надвишава 15%. Една трета от младите австрийци мъже разглеждат бездетството като

репродуктивен идеал [Коцева и Димитров, 2008: 97]. При преброяването на населението през 1992 г. у нас те бяха 1.5%, през 2001 г. – 5%. Във връзка с тази нова тенденция възниква необходимост от разисквания относно мястото на тази категория и отношението ѝ към демографското възпроизводство като въпрос, от който зависи съхраняването на нацията ни. Въведения някога у нас ергенски данък за неомъжените/неженените лица до определена възраст и за бездетните брачни партньори беше опит да се привлече участието им в издъжката на децата в частта, предоставяна от държавата. Още тогава предприетите мерки предизвикваха силно неодобрение, особено в случаите, когато отсъствието на деца е породено от здравословни проблеми. С настъпването на прехода този подход бе отхвърлен, а прилаганите мерки – отменени като противоречащи на правата и свободата на отделната личност да решава подобен род въпроси. В съвременната ситуация присъствието и разширяването на съзнателното бездетство може да послужи като основание за преценка на този проблем – т.е. в обществената подкрепа за постигане на демографски растеж да се потърси отново участието и на тази категория лица.

Подобен проблем съществува и по отношение на издръжката и обгрижването на възрастното население. Жизненият стандарт на мнозинството от него незаслужено обрича на бедност и унижения хора с достойни професии, с нравствени добродетели и с принос в развитието. Обгрижването им във времето, когато те изпадат в зависимо състояние и не могат да водят независим живот поражда огромни проблеми, пред които се изправя обществото като цяло, семейството в частност и най-вече самите възрастни като най-

потърпевши. Семейството като традиционно място за доживяване на българина почти е изчерпало възможностите си. Системата за социални услуги от подобно естество силно изостава от съвременните потребности. Институциите със съответно предназначение не достигат. Те или предлагат примитивни и неподходящи условия, или при по-добра социално-битова среда са недостъпни по причини от финансово естество. За решаването на проблема за дългосрочните грижи и тези в последния стадий на живота не се изключва ангажирането и участието на цялото общество. В разработваните концепции настойчиво се поставя въпросът за формирането на фондове с усилията на всички членове в активна възраст, със средствата от които да се създава съответна инфраструктура и да се подпомагат семействата, които в домашна среда полагат грижи за възрастни членове на домакинствата или проявяват готовност да осъществяват приемна грижа за нуждаещи се възрастни хора. В този смисъл политиките за обгрижването на възрастните хора все повече се нуждаят от нов облик, в който те да се възприемат като израз на хуманност, поколенчески дълг и заслужено обществено признание на приноса им [Михова, 2017: 117]. Това се съдържа в посланието за изграждане на общество на всички възрасти като директива на Европейския съюз, отчитаща потребностите и интересите на всяка една генерация.

В демографската политика все още трудно се вметват подходи и мерки, които да формират обществена среда на солидарност и сплотеност като морални категории, придобиващи нови измерения. С основание изследователите на новите тенденции в демографското развитие обръщат внимание на формиращите се нов тип отношения и

нрави между поколенията, когато подрастващите и младите стават критично по-малко от възрастните, за които се налага да се осигуряват средства в непознати досега мащаби, а от възрастните се изисква да изместят нагласата за заслужен отдых с ориентация към продължаваща трудова дейност и социална активност в ролята им като обществен ресурс в развитието [Любомирова, 2017: 134].

Възрастните хора повече от другите поколения изпитват потребност да чувстват, че средата, в която протича животът им, е благоприятна и добронамерена, че тя им дава признание за досегашния принос, компенсира недостигащото им внимание и социални контакти, осигурява им сигурност и подкрепа в нарастващите житейски и здравословни проблеми. Без постигането на такъв ефект в политиките, без опазване достойнството на хората в напредваща възраст се обезсмислят самата идея и стремеж да живеем по-дълго.

Заключение

От посочените и много други проблеми в осветляването на демографските проблеми – за демографската криза, за демографския преход, за възрастовата структура на умиранията и т.н. следват много въпроси през погледа на етичността и морала – на обществата с техните религии и поведение като водещи или на другите позиции на междудържавно и национално равнище спрямо координатите на времето и мястото в света и развитието. Важно е разкриването на истината за демографските процеси. Тяхното представяне, прикриване или изопачаване в полза на определени интереси пречи на

адекватността на политиките за населението и полезността от тях за демографската система, чието опознаване е проблем.

Развитието на тази система е неотменно, както и на другите системи, с които е свързана. Но точно тя е съществена за света, в който преобладава въздействието и облагодетелстването на човечеството. Неразбирайки и изопачавайки съзнателно или не нейните прояви и тренд в еуфорията на постоянно неразбирателство, човечеството трябва да знае истината за това как и кога може да достигне собствения си край. Тук именно е важно какво трябва да се усвои и развие по-нататък от науката за етиката в помощ на познанието за демографските процеси и съобразяване със закономерностите им.

ЛИТЕРАТУРА

Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012-2030 г.). София, 2012.

Борисова-Маринова, Кр. 2011. Различия по пол в равнищата на икономическа активност в България. София, Акад. изд. Проф. М. Дринов, 211 с.

Коцева, Т., Е. Димитрова. Социално-демографски аспекти на безплодието и бездетството в България. Планов проект. София, ЦИН-БАН, 2008.

Любомирова, В. 2017. Политики за активна трета възраст и дефицитът им в България. // За достоен живот на хората от третата възраст. София, Фондация „Човещина“, с. 124-134.

Михова, Г. 2017. Политики за принос в развитието и за достоен живот на възрастните хора. // За достоен живот на хората в третата възраст. София, Фондация „Човещина“, с. 104-123.

НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд на населението на РБългария. Том I. София, НСИ, 2001, 2011 г.

Христосков, Й. 2017. Социално осигуряване – еволюция в принципите, емпиричен анализ, реформи и перспективи на Хоризонт 2020. // Пазарът на труда и социалната защита на Хоризонт 2020. София, Акад. изд. Проф. М. Дринов, с. 131-190.

UN. Population Bulletins, 1972-2017.

Why Population Aging Matters. A Global Perspective Demographic Transition. Population Prospects. UN Population Division, New York.